

Azərbaycan tarixində iz qoyan şəxsiyyətlərə borcumuzdur bu ehtiram

Bir müddət nə oxuya, nə də yaza bildim. Çox darıxırdım. İxtisasının kamil bilicisi, gözəl ziyalı doktor Xəlil Hüseynov deyirdi: "Atam, səbr et, hər şey yaxşı olacaq".

Həkimin dediği kimi də oldu. Az sonra mütaliə etməyə başladım. İlk oxuduğum "Qobustan" dergisinin baş redaktoru Pərvinin başıbaşa yazdığı Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin 90 illiyinə həsr olunmuş sayı və yaz sayı oldu. Görkəmli yazıçı və şairlərimizin, incəsənət xadimlərinin maraqla oxuduğum yazılarından çox şey əxz etdim, biliyimi zənginləşdirdim. Yazılar rəngarəngliyi, bənərsizliyi ilə diqqətimi cəlb etdi.

Qənaətim budur ki, "Qobustan" mədəniyyətimizə, o cümlədən də ədəbiyyatımıza ləyaqətlə xidmət edir.

Fərid Hüseynin Türkiyənin tanınmış ədiblərinin dəfn olunduğu "Asiyan qəbiristanlığından reportaj" yazısı məni çox düşündürdü.

ZÜBEYDƏ XANIM

1934-cü ildə Sovet yazıçılarından I Ümumiitifaq qurultayı çağırılmışdı.

Qurultaya Sovet İttifaqında yaşayan hər xalq öz milli ədəbiyyatının tarixi haqqında hesabatla gəlmişdi.

Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında Məmməd Kazım Ələkbərlili məruzə etdi. Məruzəçi yazılı ədəbiyyatımızın mənsəbindən bəhs edərək ictimai forum iştirakçılarına məlumat verdi ki, yazılı



Harun ər-Rəşidin azərbaycanlı arvadı Zübeydə Xatunun məqbərəsi

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi VIII əsrdən, Zübeydə Xatunun (Zübeydənin məzarının sanduqçasında yazılıb: "Zübeydə xanımın qəbri"). Odur ki, biz Zübeydə xanım yazacağıq - Q.P.) səhnəyə çıxması ilə başlayırıq. Bu şairə türk, ərəb və fars dillərində əsərlər yaradıb və Azərbaycan ədəbiyyatında fəxri bir yer tutub...

Zübeydə xanım azərbaycanlı olub, əsərlərini də başlıca olaraq türkcə yazmışdır (1930-cu illərin sonlarına qədər dilimiz türk dili adlanırdı - Q.P.).

Zübeydə xanım kim idi?

Zübeydə xanım Harun ər-Rəşidin sevimli arvadı idi. Onun Harun ər-Rəşidin azərbaycanlı arvadı olması və şairliyini bir çox mənbələr təsdiqləyir. Zübeydənin əsl adı Ümmətül Əzizə (millət-in əzi) olmuşdur.

Uşaqlıqda babası onu oynadanda "Ya Zübeydə" deyərmiş. Zübeydə ərəb sözüdür. Bu ləqəb ona əsrarəngiz gözəlliyinə və incəliyinə görə verilib. O, elə bu ləqəblə tanınıb.

Harun ər-Rəşid Zübeydə xanımın hicri-qəməri 165-ci ildə (miladi - 781-ci il) evlənib.

Harun ər-Rəşid 809-cu ildə Orta Asiyada Rəfi ibn Leysin başçılığı ilə başlamış üsyan əleyhinə hərbi səfər zamanı vəfat etmiş, Zübeydə xanım dul qalmışdı.

Zübeydə xanım hicri 216-cı ildə, camadülaxır ayında (miladi 831-ci il) Bağdadda vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur.

Zübeydə xanım Bağdad, Təbriz, Məkkə, Mədinə və bir çox başqa yerlərdə çoxlu sayda abadlıq işləri görmüşdür.

Əsrarəngiz gözəlliyi və xeyirxahlığı ilə məşhur idi. Maraqlıdır ki, Azərbaycanda gözəlliklərinə və xeyirxah əməllərinə görə əhalinin hörmətini

qazanmış hökmdar xanımlarına Zübeydə ləqəbi verilmiş, Mənuçöhrün, onun oğlu Axsitanın xanımları, Cahan Pəhləvanın arvadlarından biri, Fətəli şahın qızı "Zübeydə" ləqəbini daşımışlar.

Xaqani və Nizami Zübeydə xanımı vəsf etmişlər. Xaqani şeirlərinin birində "Səni əliqıçlıqda Zübeydə adlandırmışam. O Zübeydə ki, bəxt və xoşbəxtliyindən Kəbə üçün qızıldan qayrılmış sərv ərmağan edib" yazmışdır.

Nizami isə onu belə vəsf etmişdir:

*Hər meyvanın adına əncir deməzlər
Hər bir dul qadın Zübeydə olmaz.*

Göründüyü kimi Zübeydə xanımın adı və ləyaqəti özündən sonra gələn dahi şairlərin və elm adamlarının əsərlərində mərifət sahibi, yoxsullara səxavətini əsirgəməyən örnek xanım kimi hörmətlə xatırlanır.

Zübeydə xanım və dahi Nəsirəddin Tusi ilə bağlı Bağdadda baş vermiş bir hadisəni də oxucuların diqqətinə çatdırıram. Mənbələr belə nəql edir:

"Hicrətdən 433 il (miladi 1041-ci il) keçəndən sonra Bağdadda böyük bir toqquşma baş verib. Bu hadisədə (təqribən 1663-cü ildə) Zübeydənin qəbri, Şeyx Tusinin kitabları və onun dərs dediyi kürsü və şe məzhəbinin bəzi əsərləri yandırılıb".

Nəsirəddin Tusi haqqında yazılanlar inandırıcıdır ("Nəsirəddin Tusi" oçerkimizə baxın).

Zübeydə xanım haqqında deyilənlərə inanmaq olmur. Xalq arasında böyük hörmət və nüfuzu olan Zübeydə xanımın məzarına ola bilsin ki, Azərbaycanlı olduğuna görə toxunublar.

Onu da bilmək maraqlıdır ki, Bağdadda ən qədim abidə Zübeydə xanımın məqbərəsidir. Məqbərəni miladi 1190-cı ildə Zümrüd xanım tikdirib.

Bir Allah bilir ki, baxımsız bir yerdə, ətrafında sarıflar (palçıq evlər) olan məqbərəyə girmək üçün dörd saatdan artıq vaxt itirdim. Guya qapının açarı tapılmırdı. Nəhayət, böyük məbləğ hesabına istədiyimə nail oldum. Ərəblərin məqbərəyə laqəyd münasibəti, bəlkə də Zübeydənin azərbaycanlı qızı olması ilə bağlıdır.

Zübeydə xanımın türbəsinin və tanının şəklini çəkmək mümkün oldu.

Türbənin üstündə yazılmışdır: "Bu, Zübeydə xanımın qəbridir. Hicrinin 216-cı ilində camadül axır ayında dünyasını dəyişib".

Hörmətli oxucu, məqaləni yazarkən professor Nizaməddin Şəmsizadənin Zübeydə xanımın həsr etdiyi məqaləsindən qəderincə istifadə etdiyimi müəllifə minnətdarlıqla qeyd etməyi borc bildim.

NƏSİRƏDDİN TUSI

(1201-1274)

Dahi Azərbaycan alimi və şairi Nəsirəddin Tusi fitri istedadı, ağılı, zəkası, təfəkkürü sayəsində çox erkən məşhurlaşmış, müasirlərinin diqqətini cəlb etmişdi. Qaynaqlardan məlumdur ki, Qolistan (Kuhistan) hakimi Nəsirəddin Möhtəşəm Tusini saraya dəvət etmiş, onunla görüşmüşdür. Mənbələrdən o da məlumdur ki, Nəsirəddin Tusi xəlifəyə qəsiddə ithaf edib məktubla onu gön-

Görəsən çoxmu ziyalımız bilir Harun ər-Rəşidin azərbaycanlı arvadı, Azərbaycanın ilk şairə qızı Zübeydə xanımın məqbərəsi, dahi Azərbaycan alimi və şairi Nəsirəddin Tusinin qəbri haradadır?

Əsrarəngiz poeziyası ilə Azərbaycan dilini hakim ərəb-fars dilləri səviyyəsinə qaldıran, anadan olmasının 600 illiyi ərəfəsində Xalq şairi Rəsul Rzanın üzə çıxardığı Nəsiminin qəbri haradadır?, Füzulinin nəşi torpağa harada tapşırılıb? Çağdaşlarımız - Xalq şairləri və yazıçılarımız Osman Sarıvəlli, Nigar Rəfibəyli, Hüseyn Arif, Əzizə Cəfərzadə, Mövlud Süleymanlı harada dəfn olunublar?

Bu düşüncələrlə xalqımızın qürur duyduğu övladlarına ehtiramla tədqiqatlar aparmaq qərarına gəldim.

Bu yazımızda Zübeydə xanım və Nəsirəddin Tusiden bəhs edəcəyik.

dərmişdi. Lakin məktub Abbasilərin vəziri Müəyyəddin ibn İqliminin əlinə keçir. O, qısqıncılıq səbəbindən məktubu xəlifəyə çatdırmır. Hələ bu az imiş kimi, Nəsirəddin Möhtəşəm məktub yazaraq bu işdən onu xəbərdar edir və tapşırır ki, Tusiyə nəzarət etsin.

Nəsirəddin Möhtəşəm məktubu alan kimi Tusini həbs edir və Ələmut qalasına saldırır. Tusi Ələmutda çox ağır zindan həyatı keçirir. Monqol sərkərdəsi Hülakü xan Ələmut qalasını aldıqdan sonra Nəsirəddin Tusini azad etdirir. Söhbət zamanı Hülakü xan onun ağıllı, savadlı və müdrik olduğunu şahidi olur. Xan əvvəlcə Tusiyə məsləhətçi, sonralar isə vəzir olmağı təklif edir. Nəsirəddin Tusi Hülakü xanın təklifinə ona görə razı olur ki, onun köməyi ilə Marağa rəsədxanasını tikdirdin. Tusinin planı baş tutdu və 1259-cu ildə Marağa rəsədxanası tikildi. Tusi, eyni zamanda minlərlə günahsız adamı, sənətkar və alimləri monqol qılıncından xilas etdi.

Hülakü xan 1258-ci ildə Bağdadı tutdu və 500 ildən artıq hökm sürən Abbasilər sülaləsinə son qoyuldu.

Hülakü xanın Bağdadı istila edib xilafətə son qoymasında, Bağdad və ətraf şəhərlərin Azərbaycanın əyalətinə çevrilərək Təbrizə tabe edilməsində ərəblər Nəsirəddin Tusini günahlandırdılar və onu heç vaxt bağışlamadılar.



Nəsirəddin Tusinin türbəsi

Aşağıdakı fakt deyilənlərə dayaq olur:

"Hicrətdən dörd yüz otuz üç il keçəndən sonra (miladi 1041-ci il) Bağdadda sünni və şiələr arasında böyük bir toqquşma baş verib. Bu hadisədə (miladi 1663-cü il) Ali Biyənin və Zübeydənin qəbri, Şeyx Tusinin kitabları və onun dərs dediyi kürsü və şe məzhəblərinin bəzi əsərləri yandırılıb (Bax: Məhəmmədəli Müdərris. Reyhanətül ədəb. II cild, 2-ci cəp. Təbriz, 1357, s.360)".

Güman ki, Nəsirəddin Tusini müqəddəs yerdə - məsciddə dəfn olunduğuna görə məzarına toxunmamışdılar. Lakin böyük alimin harada dəfn olunduğunu gizləyirdilər.

Tusi hansı məsciddə dəfn olunmuşdu?

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında yazılıb: "Nəsirəddin Tusi" Bağdad səfəri zamanı vəfat etmiş "Cəlil Məscidi"ndə dəfn olunmuşdur" (VII cild, 1983, s.231-232).

Məlumdur ki, mən uzun müddət İraqda işləmişəm. İşimin xüsusiyyəti elə olub ki, ölkəni qarış-qarış gəzmışəm. Nə qədər soraqlaşsam da "Cəlil Məscidi"ni və onun yerini bilən olmayıb.

2001-ci il aprel sonlarında 16 yaşlı oğlum Muradı həyat yoldaşımın əhdini və arzusunu yerinə yetirərək İraq - müqəddəs yerlərə aparmışdım. Avtobus tutmuşdum. Akademik Bəkir Nəbiyev, professor İsrail İsarfilov, folklorşünas alim Ağalar Mirzə və qadam, professor Sirus Abbasbəyli də bizə yol yoldaşı olmuşdular.

Bağdadda elə oldu ki, Bəkir müəllimlə Kazimiyyə "Cümə Məscidi"ni ziyarət edərkən, azərbaycanca danışdığımızı eşidən bir nəfər bizə yaxınlaşdı. İraq türkmənlərindən idi. Dedi ki, burada böyük aliminiz uyuyur. Bəkir müəllimlə mənə yol göstərdi. Urəyim döydü. Nəsirəddin Tusi imam Museyi Kazimin sağ tərəfində qadınlar üçün ayrılmış cinahda imiş. "Əl çirki" böyük məbləğ pulun hesabına məqbərənin və alimin məzarının şəklini çəkməyə icazə aldım.

Beləliklə, Nəsirəddin Tusinin harada dəfn olunduğu 700 ildən sonra aşkar olub.

Bu, tələdən gələn qismət idi.

Nəsirəddin Tusinin qəbrinin üstündə yazılmışdır: "Bu, Şeyx, Xoca Nəsirəddin Ət-Tusi Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Nəsinin türbəsidir. Tusi 597-ci hicri ilin camadül ıla ayının 11-də, (miladi 18 fevral 1201-ci il) şənbə günü, sübh çağı anadan olub. 672-ci hicri ilin zülhəccə ayının 18-də (miladi 25 iyun 1274-cü il) bazar ertəsi, axşamçağı dünyasını dəyişib. Heyif sənə Nəsirəddin Tusi!"

Səyyid Hibəddin əş-Şəhristani

Burada Nəsirəddin Tusi ilə bağlı təəssüf doğuran bir məsələni oxucuların diqqətinə çatdırmağı borc bilirəm.

Baxmayaraq ki, 2001-ci il mayın 18-də "Ədəbiyyat qəzetində" və "Bu səvdə ölüncədi" kitabında (Bakı, "Oskar", 2001, s.190-191) çap olunan "Bağdadın yeni töhfə ilə" məqaləmdə Nəsirəddin Tusinin Bağdadda "Kazimiyyə Cümə Məscidi"ndə dəfn olduğunu, məqbərəsinin və məzarının orada olduğunu qürurla yazmışdım, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" üçün Nəsirəddin Tusi haqqında oçerk yazan həmkarım Çingiz Sadıxov mətbuatı izləmədiyindən yazmışdır: "Tusi 1274-cü ilin iyun ayında Bağdadda xəstələnərək vəfat edib və orada da dəfn edilib" (Bax: 6 cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", III cild, 2009, s.133 və 10 cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", III cild, 2020, s.185).

Beləliklə, gələcək tədqiqatçılar böyük alimin məqbərəsinin və qəbrinin yerini bilməkdən məhrum olmuşlar.

Hörmətli oxucu, dahi Nəsirəddin Tusi haqqında yazımı təəssüf doğuran notlarla deyil, dünya şöhrətli alimin bütün zamanlar üçün örnek olan hikmətli kəlamı ilə bitirirəm: "Mənim üçün səadət dərs günü və eyşü şadlıq gecəsi mütaliə gecəsidir".

Qəzənfər PAŞAYEV
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru,
professor, Əməkdar elm xadimi